

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:2. 2008

Vasastatens adliga statstjänare och jordägare

Bo Eriksson, *Statstjänare och jordägare: adelsideologi i Per Brahe den äldres Oeconomia*, Stockholm: Dialogos förlag, 2008. 304 s. (Summary in English: Civil servant and landowner: aristocratic ideology in the "Oeconomia" of Per Brahe Sr.)

Ämnet för Bo Erikssons avhandling är "1500-talets adliga föreställningar om samhället och människan". Med utgångspunkt i Per Brahe den äldres *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* är det övergripande syftet att "komma åt de ideologiska föreställningar han som adelsman var bärare av" (s. 11). Till detta kopplas tre delsyften:

1. "att identifiera den adelsideologi som han därvidlag ger uttryck för"
2. "att bestämma dess bärande element"
3. "samt relatera den till tiden för vasastatens framväxt"

I det första av sju kapitel får vi en presentation av författaren till den text som Bo Eriksson utgår från i sin studie. Upphovsmannen är Per Brahe den äldre och texten hans *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* som skrevs i början av 1580-talet. Per Brahe, som levde mellan 1520 och 1590, var en av landets främsta adelsmän med stort politiskt och socialt inflytande och i sitt arbete satte han på pränt dels hur ungt adelsfolk skulle uppfostras, dels hur gods och gårdar skulle skötas. Sammanlagt kan man säga att här presenteras en adelsideologi så som Brahe formulerade den mot slutet av 1500-talet.

I sin teoridel kommer Eriksson fram till att han ser begreppen social roll och ideologi som viktiga och användbara verktyg i sin analys. Begreppet social roll fångar in de förväntningar Per Brahe skrev in angående adelns sätt att leva och vara, och ideologi utgör själva tankestrukturen bakom motiveringarna av de sociala rollerna och resurserna.

Metoden som använts är hermeneutisk. Med detta avser Eriksson att han skall tolka texten och presentera uttolkningen. Hans metod är således kvalitativ. Teori och disposition har fått styra vilka utdrag i källmaterialet som ansetts relevanta att tolka, medan tolkningarna styrs av syfte och frågeställningar.

I kapitel 2 beskrivs hur Brahe delade in världen i sociala ordningar, av Eriksson benämnda makroordningen, mellanordningen och mikroordningen. Med makroordningen avses världen och dess samhällen, med mellanordningen adeln i samhället, eller politiken, och med mikroordningen avses hushållet. I samtliga dessa ordningar återfanns adeln och ordningarna var sinsemellan beroende av varandra. Adelns roll i mellanordningen var främst att inte bara tjäna utan också att inneha tjänst, det vill säga att ta ett politiskt ansvar för sitt land. Mikroordningen, eller

hushållet, ansåg Brahe vara samhällets minsta beståndsdel men en helt central sådan. I hushållet liksom i politiken var mannen norm. Den adliga kvinnan omfattades till exempel inte av tjänsteidealet, men däremot av idealet att alla, hög som låg, kvinna som man, skulle tjäna sina medmänniskor och ytterst Gud på något sätt.

I det tredje kapitlet analyserar Eriksson vilka roller adeln skulle ha i de olika ordningarna mera i detalj och försöker se vilka roller och dygder som kommer till ytan. Han presenterar också vilken ideologisk innebörd dessa dygder hade i Per Brahes föreställningsvärld. Människan kategoriserades av Brahe efter stånd, kön och ålder. Eriksson uttrycker det så här: adeln var satt att styra över ofrälse, mannen placerades över kvinnan och den äldre skulle leda den yngre. Människan i allmänhet ansågs vara syndfull, dessutom lat och försumlig, och måste därför genom uppfostran formas till att bli en god samhällsmedborgare. Fostran var en del i en ständig kamp mellan människornas inneboende vilja att leva ett lastbart leverne och idealet att hålla sig till samhälleligt godtagbara dygder. För adelsmannen ställdes detta exempelvis på prov när han var hovman: hovmiljön ansågs av Brahe uppmuntra till lastbarhet och den adlige hovmannen måste därför vara väl förberedd på att visa självdisciplin. I kapitlet pekar Eriksson på hur olika rollkonflikter uppstod och där den mellan adelsmannen och hovmiljön var en.

Ideologiskt säger kapitlet en hel del om Brahes syn på kön: mannen skulle vara vältalig, rådig, manlig och inrikta sig på att verka i offentlighetens ljus. Kvinnan däremot skulle vara fåordig, blygsam, värna om sin jungfrulighet och vara inriktad på att stå vid mannens sida eller strax bakom.

Adliga resurser är temat för kapitlen fyra, fem och sex. Resurserna kan ses som de medel som adeln hade till sitt förfogande för att kunna agera på det sätt som Per Brahe ville. Här talar Eriksson om givna, symboliska, sociala och ekonomiska resurser. Med givna resurser avses börden, det faktum att man fötts in i adelskapet. Eriksson undersöker dock också om det kan ha funnits ett slags adlig essens, men finner att så inte var fallet.

Med symboliska resurser avser Eriksson kultur, bildning och erfarenheter. Alla dessa var förvärvade och var därför viktiga för adeln att överföra från en generation till en annan. Genom att göra dem exklusiva kunde de användas för att skilja den högre adeln från den lägre, och från ofrälse grupper. Eriksson ger exempel riddarövningar, som blev en exklusiv och kostbar sysselsättning som enbart de med stora ekonomiska tillgångar hade råd med. Genom att göra denna sysselsättning till en viktig kulturell aktivitet blev den en resurs utslutande för högadeln. Ett annat exempel rör bildning: genom att bara mycket förmögna släkter kunde skicka sina söner utomlands blev det en viktig tillgång för sönerna i högadeln medan kvinnorna och män i lägre sociala grupper saknade samma möjlighet och därmed samma bildningsresurs.

I samband med de sociala resurserna lyfts tre teman fram: ett är familjeband,

klienter och vänner, ett annat hovkretsarna och ett tredje äktenskapsstrategier. Alla tre teman knyter an till vikten av goda sociala kontakter och vikten av att vidmakthålla och utveckla sådana kontakter – så att de förblev viktiga resurser för adelsmannen. De sociala resursernas ideologiska innebörd menar Eriksson låg i att de cementerade en social över- och underordning i samhället. Genom att sluta sig socialt med arrangerade äktenskap inom den högsta eliten, genom att bevara starka familjeband och genom att odla kontakter vid hovet, dit bara samhällets elit hade tillträde, skulle andra sociala grupper hållas utanför.

Ekonomiskt var frälsegodset centralt som resurs. Det måste skötas noga för att ge avkastning och avkastningen gav den ekonomiska grund som möjliggjorde upprätthållandet av adelsmannens sociala roller.

I avhandlingens sjunde och avslutande kapitel vill Bo Eriksson knyta samman sina resultat i en avslutande diskussion. Här kopplar han Per Brahe till tiden – tiden för Vasastatens framväxt. Eriksson menar sig ha visat att det är möjligt att tala om en ideologi i Per Brahes bok och att det fanns tydliga sociala roller som var förknippade med adelns liv. Tjänandets ideal som skulle genomsyra allt utgjorde enligt Eriksson en social norm som också var kärnan i ideologin. Tjänandets ideal byggde på en kristen grund och handlade om att man skulle tjäna sina medmänniskor och ytterst Gud. Med tjänandet som grund formades adelns ideologi och med hjälp av förståndet unika resurser skulle högadeln inta en särskild position över andra sociala grupper i samhället. Varje människa ingick i ett större sammanhang och hade betydelse för helheten, men samtidigt fanns en hierarki som skapade ordning och högt upp i denna fanns adeln. Det ställdes krav på adeln för att denna position skulle kunna vidmakthållas – den var inte given utan måste erövrats och erövrats igen hela tiden. Resursskapande och resursanvändande var centralt för att positionen och privilegierna skulle bibehållas.

Bo Eriksson menar att Vasastatens framväxt skedde i en brytningstid och därmed uppstod också ett behov för adeln att reflektera över sin ställning och legitimitet i samhället. En anpassning till nya politiska förhållanden måste göras men också motiveras ideologiskt. Författaren avslutar med att konstatera att hans studie klarlägger hur Brahes adelsideologi såg ut och hur den motiverade och legitimerade ståndets anpassning till de förändrade villkor som följde med framväxten av Vasastaten.

Kopplingen till tiden för Vasastatens framväxt

Den tidsepok avhandlingen rör sig i är således tiden för Vasastatens framväxt. Någon närmare angivelse än så finns inte i avhandlingen. Min utgångspunkt har varit att det bör handla om större delen av 1500-talet, det vill säga från Gustav Vasas makt tillträde till dess att *Oeconomia* fanns färdig i det tidiga 1580-talet. Som en motivering till varför Per Brahe och hans ideologi är värd ett närmare studium anger Bo Eriksson ”att dess författare var en förebild och nestor för den

efterföljande generationen mäktiga adelsmän, där flera gjorde sig kända för att författa politiska skrifter” (s. 12). Särskilt anges Hogenskild Bielke, Erik Sparre och Göran Holgersson Gera som personer som antas ha inspirerats av Brahe. Här pekar Eriksson på Brahes betydelse för senare tider utan att egentligen återkomma till frågan. Det brukar anses orättvist att framföra synpunkter på sådant som en avhandlingsförfattare inte har tagit upp, men eftersom det antyds att Brahes text hade påverkan på senare politiska textförfattare hade det ändå varit intressant att få en tydligare motivering till varför detta inte behandlas mer.

Ett större problem än att Eriksson inte diskuterar effekterna av *Oeconomia* är att han inte heller gör någon riktigt systematisk koppling till tiden för Vasastatens framväxt – en sådan intention finns annars nedtecknad som ett av syftena i avhandlingens början. När man läser Per Brahes text slås man av att de råd han gav för uppfostran och det han ville uppnå i hög grad skilde sig från den verklighet som fanns runt omkring honom. Av detta drar Eriksson slutsatsen att Brahe ville uppnå förändring, att Brahe reagerade mot något i samtiden. Så långt är det lätt ha hålla med Eriksson. Frågan blir då vad det var Brahe reagerade mot, det vill säga i vilket sammanhang hans text skall förstås. Brahe gav bland annat uttryck för ett närmast meritokratiskt tänkande även om det bara handlade om en inomadlig meritokrati. Adeln måste vinna sin ställning och vinna den igen hela tiden (s. 151). Ett sätt att tolka detta meritokratiska synsätt är att se Brahes text som ett politiskt program. Det kan ses som en maning till högadeln att manifesteras sitt (möjligen inte självklara) bördsförspång med meriter – ett sätt att distansera sig från menige adeln och ofrälse. Genom att visa hur resurser användes för att göra Brahes egen sociala grupp högadeln mer exklusiv kan Eriksson här driva hem poängen att detta var en adelsideologi i förändring och en reaktion mot nya tider – en tid som exempelvis tillät användandet av ofrälse krafter i statens tjänst. Eriksson visar hur det hos Brahe fanns en motsättning mellan ofrälse och adel, och mellan menige adel och högadel som måste hanteras.

När det gäller könsrelationer inom adeln blir Eriksson däremot luddigare. När Brahe uppenbart beskrev en verklighet som inte stämmer med vad forskningen visat om relationer mellan kvinnor och män i högadeln under 1500-talet borde detta ha lett till frågor hur detta skall tolkas. Var det en reaktion mot kvinnors betydelse i gruppen? Här lämnar Eriksson inget svar. Han konstaterar bara att Brahe såg mannen som överordnad och kvinnan som underordnad, men det förklarar inte varför Brahe beskrev en kvinnoroll som på väsentliga punkter avvек från hur den såg ut. Exempelvis sade Brahe att en adelsman skulle välja hustru utifrån en rad olika faktorer, men förbisåg helt att äktenskapens ingående var rätt invecklade släkthistorier där både kvinnor och män spelade centrala roller. Om vi historiker har rätt borde Brahe ha vetat detta. Hur skall man tolka Brahes sätt att skriva?

Genom en starkare koppling till befintlig forskning om tiden för Vasastatens

framväxt hade en tydligare kontextualisering uppnått och därmed hade resultaten fått större vidd. Det är uppenbart att Eriksson är intresserad av könsaspekter, men utan en mer systematisk metod för att analysera dessa blir resultatet på den punkten förenklat.

Tjänandets ideal och tjänsteidealet

Till de intressantaste delarna i avhandlingen hör de som behandlar det som Eriksson beskriver som den braheska ideologins kärna: tjänandets ideal. Alla skulle tjäna sina medmänniskor och ytterst Gud, men högadelns män omfattades därtill av ett tjänsteideal genom vilket de tog del i – och hade ansvar för – politik. Här gör Eriksson en poäng av skillnaden mellan att vara statstjänare och att vara jordägare, vilket i sin tur kunde leda till rollkonflikter. Jordägaren var den självständiga och mer privata rollen, medan statstjänaren var den offentliga rollen som samtidigt försatte adelsmannen i en underordnad ställning. Här visar Eriksson att begreppen "privat" och "offentligt" kan användas också för denna tid, även om de också är beroende av varandra.

Adelsbegreppet

Med tanke på att begreppet adel förekommer så ofta i Per Brahe den äldres text – och också i Bo Erikssons avhandling – hade det varit en fördel om Eriksson inledningsvis tydligare definierat hur han tolkar och använder begreppet. Nu talas det allt som oftast om "adel" i avhandlingen, men tidvis dyker "(hög)adelns" (s. 48), "högadelns" (s. 75) och "äkta frälse" (s. 224) upp. En viss oklarhet infinner sig då läsaren skall förstå vad då begreppet "adel" innefattar i de sammanhang där det används mer allmänt. Inbegriper det då all adel, det vill säga både hög och låg? Det har betydelse för läsningen. Detsamma gäller ur en könsaspekt. Hur Brahe såg på kvinnans ställning inom adeln är oklart när man läser källtexten, och Eriksson lyckas inte heller i sin analys klargöra hur han som sentida betraktare tolkar Brahe.

Ordningar och resurser

Det sätt Eriksson använder resursbegreppen på fungerar väl och hjälper författaren att synliggöra centrala delar av Brahes ideologi. Vad gäller indelningen i ordningar som Eriksson utgår från fungerar också dessa i huvudsak väl. Dock hade det varit bra med en mer sammanhållen diskussion om gränserna mellan ordeningarna. Exempelvis kan man säga att adelskvinnans deltagande i mellanordningen skedde med bas i hushållet. En fråga som kunde ha diskuterats är om ordeningarna också fungerar för analys av kvinnliga adelspersoner. Ett exempel på det är patronsrätten. Den var direkt kopplad till hushållet men är också en del av mellanordningen.

Avhandlingens form, språk och akribi

Avhandlingen är drygt 300 sidor lång vilket mer allmänt sett inte är något att säga om. I det här fallet menar jag dock att Eriksson hade vunnit på att korta texten på flera ställen. Författaren är stundtals väl noggrann med att övertyga läsaren om sina poänger, vilket leder till upprepningar. Dessutom avslutas varje kapitel med en sammanfattning som i det stora hela inte tillför något nytt utöver det som redan sagts. Med detta sagt vill jag ändå framhålla att Eriksson skriver väl och med god språkhantering tydliggör sina poänger. I allt väsentligt är också akribin god. Jag reagerar dock mot att Eriksson moderniserar Per Brahes språk men trots det kallar moderniseringarna för citat. Jag har inga invändningar mot att man genom omskrivningar moderniserar och förenklar äldre språkbruk, men begreppet citat menar jag bör reserveras för exakta avskrifter.

Sammanfattande synpunkter

I avhandlingen löser Bo Eriksson uppgiften att identifiera den adelsideologi som Per Brahe gav uttryck för. Eriksson analyserar också vad som tycks ha varit denna ideologis bärande element. Så långt vill jag bara ge avhandlingen goda omdömen. Däremot menar jag att kopplingen mellan Per Brahes ideologi och tiden för Vasastatens framväxt behandlas styvmoderligt. Här hade avhandlingen vunnit åtskilligt på en tydligare contextualisering. Detta i samverkan med en mer genomarbetad struktur för analysen av genus hade kunnat bidra med fler intressanta slutsatser angående Per Brahe och hans adelsideologi. Avslutningsvis vill jag ändå framhålla att avhandlingens förtjänster väger tyngre än dess tillkortakommanden och den utgör ett välkommet bidrag till den alltför sällsynta moderna svenska 1500-talsforskningen.

Svante Norrhem*

* Fakultetsopponent